

Oppgave

Skriv, med utgangspunkt i minst én av kildene fra forberedelsesdelen, en sammenhengende tekst om produktivitetsveksten i moderne tid. Du kan fritt disponere rekkefølgen og omfanget av momentene, men i svaret ditt **må** du:

- vise hvordan produktivitetsvekst henger sammen med modernisering
- vise muligheter og utfordringer som produktivitetsvekst har skapt i moderne tid
- drøfte hvorvidt det er ønskelig og mulig å stanse produktivitetsveksten

Trekk inn momenter som er relevante for å svare på oppgaven på en måte som viser historisk og filosofisk kompetanse. Velg blant momentene nedenfor, eller bring inn dine egne.

- Ulike ideologiers forhold til produktivitetsvekst
- Ulike økonomiske teories forhold til produktivitetsvekst
- Velferdsstatens fremtid
- Filosofiske ideer om forholdet mellom mennesker, dyr og natur
- Filosofiske ideer om det gode liv
- Vareproduksjon vs. tjeneste- og informasjonsproduksjon
- Sekstimersdag eller borger-/samfunnslønn – realistiske og ønskelige reformer?
- Konsekvenser for individ samfunn og miljø
- Bærekraftig utvikling
- Effektivisering – en tidstyv?
- Menneske og maskin – hvem styrer hvem?
- Teknokrati – bør økonomene styre økonomien?

Produktivitetsveksten i vår tid

Innledning

I det før-moderne, eldgamle samfunn, fantes det ingen faktiske størrelser som var eksepsjonelt mye større enn enkeltmennesket. Det var gruppen/kollektivet, men der kunne man også *se* gruppen i sin helhet. En kunne få et overblikk over det som var større enn seg selv, fra seg selv. Selv gudene og de overnaturlige kreftene verden var styrt av var tydelig avbildet og realiserte, der gudene ofte tok former som dyr og naturfenomener. Også det guddommelige var ikke fjernt og hinsides menneskelig forstand. Mens mange kristne tilbringer hele sitt voksne liv ventende på en hellig åpenbaring, fantes det veletablerte rituaer for å bringe enkeltmennesket i kontakt med det overnaturlige og guddommelige, ofte gjennom transe og hallusinogener, slik som hos nordamerikanske indianere. Samene brukte også joiking og trommerytmer i sjamaniske ritualer for å oppnå en slags sjelelig opphøyelse hvor de kom i klar kontakt med naturens guder. Verdensbildet var klart og tydelig, og en forsto seg selv med en klar tilhørighet, både til gruppen og til verden.

Også senere, i nasjoner under middelalderen, selv fra perspektivet til en gjennomsnittlig borger, må verdensbildet ha vært forholdsvis lett å forholde seg til. En bodde i en nasjon, fks. Böhmen, underlagt en konge som en kanskje en gang hadde sett ri forbi på sin hvite hest, og kongen var mektig fordi han sammen med sitt hoff kommanderte en militær hærstyrke. Kongen *representerte* ikke makten, makten fantes *innad* ham. Kirken håndterte en metafysisk og overmenneskelig makt. Selv om Gud også var en

Sølvmedalje NM hifi 2022. Sigve Wiedswang, Stavanger katedralskole

reell makt, ble både hans politiske og dagligdagse innflytelse i all hovedsak håndtert gjennom kirkens jordiske makt – heksejegere, prester, korsfarere og inkvisitorer. Det var gjennom repetitiv forkynnelse at enkeltmennesket fikk spikret fast et kristent moralsk kompass. Det er vanskelig å si nøyaktig hvordan middelaldermennesket forholdt seg til slike ting – men det virker høyst sannsynlig å anta at skillelinjen mellom ærefrykt for Gud og ærefrykt for kirken og dens håndhevere ikke var særdeles tydelig. Institusjoner som kirke og stat var der makten lå, og de var jordnære og tjoret fast til den konkrete virkeligheten gjennom håndgripelige manifesteringer: kirker, katedraler og prester, slott, borger, hærer og kongen selv. Borgeren hadde også en forståelse om at det eksisterte andre nasjoner utenfor sine egne grenser, hvor de samme konkrete institusjonene eksisterte, da riktignok i en annen variant. Om dette var slik det livet faktisk føltes ut for borgere for tusen og ti tusen år siden er uhyre vanskelig å si – fortiden fortolkes jo alltid ut av nåtiden. Men man kan nok si at fortidens mennesker mest sannsynlig hadde klarere verdensbilder enn vi har i dag, med deres urokkelige ideer om hvor de selv sto i den.

Beveger vi oss nå til moderniteten, ser vi at dette har falt i knas. Mennesket finner seg selv langt mindre koplet opp mot prosessene de igangsetter og preges av, og produktivitets-økningen er et av de mest fremtredende eksemplene av dette, som vi senere skal se – produktivitetens krefter har underbygget den ideologien som satte den i gang til å begynne med. Mens vi i Steinalderen så samfunnet realisert gjennom en gruppe på kanskje 50 mennesker, og senere så Staten realisert gjennom et enkeltmenneske, og Gud realisert gjennom en katedral og presten i den, ser vi at produktiviteten ikke er legemliggjort i verden på noen tilsvarende måte, til tross for at den er minst like viktig i moderniteten som for eksempel det politiske hierarkiet under middelalderen. Allikevel, har den ingen klar manifestering i den individuelle virkeligheten. Den er et spindelweb, uhyre abstrakt og u håndgripelig, som eksisterer på tvers av alle kulturer og land i hele verden. Den kan ikke reduseres til fabrikker, for produktivitet «er» ikke fabrikker – fabrikker tar seg bare av samfunnets produksjonskrefter, mens produktiviteten er det effektiviseringsmomentet som driver disse kreftene opp og fram. Den kan ikke lokaliseres til et konsern, en tenker eller en oppfinner. Det er en abstrakt, u håndgripelig drivkraft med enorm innflytelse over samfunnet. I den malstrømmen av ideologier, synsvinkler og fenomener som virvler omkring i dagens kaotiske tilstand, er stormens øye en håndfast og tilsynelatende urokkelig idé – ideen om sysselsetting

og arbeidsplasser som noe utelukkende positivt. I teksten skal vi se litt hvorfor den fortsatt befinner seg fast når produktivitetsøkningen og moderniteten har revet ned så mye annet, og litt om hvordan vi som samfunn kan forholde oss til denne. Her vil artikkelen «Bakenfor arbeidslinjen» av Remi Nilsen bli relevant.

Modernitetens inntog

Før vi begir oss ut på noe slikt som dette, vil det være viktig for vår analyse å ta for oss et grundigere dybdedykk inn i denne overgangsfasen fra tradisjonelt samfunn til modernitet, slik at vi kan forstå mer utførlig hvordan produktiviteten har kommet til spille, og hvordan vi skal forholde oss til den som fenomen. I sin artikkel *Vitenskap som ideologi* fra 1965, forteller Habermas om hvordan produktivitetens krefter og deres «sub-systemer av målrasjonell handling» overtar det tradisjonelle samfunnets system bestående av en institusjonell ramme som styrer samfunnet gjennom traderte normer og konvensjoner. Med sub-systemer mener han hvordan produktivitetens målrasjonelle handlingsideologi beveger seg utenfor de teknologiske produksjonskreftene den tidligere var koplet sammen med – målrasjonell ideologi sprer seg til utdanning, familieliv, fritid, den private sfære etc.

Den kapitalistiske produksjonsmåte kan, som Marx og Scumpeter hver på sin måte har foreslått, begripes som en mekanisme som garanterer en *permanent* utvidelse av sub-systemene av målrasjonell handling og dermed ryster den institusjonelle rammes tradisjonalistiske «overlegenhet» overfor produktivitetens. (Habermas, s. 41)

Sølvmedalje NM hifi 2022. Sigve Wiedswang, Stavanger katedralskole

Som vi skrev overfor, ser vi her hvordan Habermas snakker om produksjonsmåtenes garanti om permanent vekst og utvidelse. På dette vis er den selvlegitimerende, men på en annen måte enn de tradisjonelle forståelsesformene. Kongen var mektig fordi «sånn var det og sånn hadde det alltid vært». En kunne tautologisk begrunne det med Gud, blått blod eller kulturell nødvendighet, men til syvende og sist kokte det ned at kongen og adelens makt inngikk i samfunnets verdensfortolkning. Som Habermas skriver: Tradisjonelle samfunn eksisterer så lenge utviklingen av sub-systemer av målrasjonell handling holder seg *innenfor grensene for de kulturelle overleveringers legitimerende virksomhet*» (Habermas, s. 41) Men som sagt er den kapitalistiske produksjonsmåte selvlegitimerende på en annen måte, der den rettferdiggjør seg selv på det vis at den henviser til sin egen perpetuelle vekst og selveffektivisering. Med andre ord er det uhyre viktig for produktiviteten at den kontinuerlig klarer å forbedre seg selv, for det på den måten at den kan opprettholde sitt enerådende monopol på rasjonalitetens samfunnsvelde. Produktivitetens livsnødvendige selveffektivisering skal bli et svært viktig moment senere i vår analyse. Men vi fortsetter allikevel og ser litt nærmere på hvordan moderniteten har forandret verdensforståelsen på en annen måte enn tidligere historiske utviklinger.

Terskelen mellom det tradisjonelle samfunn og det samfunn som trer inn i moderniserings- prosessen er *ikke* karakterisert ved at trykket fra relativt mer utviklede produktivkrefter framtvinger en strukturell forvandling av den institusjonelle ramme – for *dette* er noe som karakteriserer mekanismen i menneskeslektens utviklingshistorie fra begynnelsen av. Det som er nytt er snarere et nivå av produktivkreftenes utvikling som gjør utvidelsen av sub-systemer av målrasjonell handling permanent og dermed stiller spørsmålsteget ved den høykulturelle form for legitimering av herredømmet som skjer gjennom kosmologiske verdensfortolkninger. Disse mytiske, religiøse og metafysiske bilder av verden (...) gir svar på samlivets og den individuelle livshistories sentrale menneskelige problemer. Deres temaer er rettferdighet og frihet, vold og undertrykkelse, lykke og tilfredsstillelse (...) [De metafysiske verdensbildene blir] på det modernes terskel konfrontert med mål/middel-forholdenes rasjonalitet, som er knyttet til

instrumentell og strategisk handling. Straks en slik konfrontasjon kan komme i stand, begynner slutten på det tradisjonelle samfunn: herredømmets legitimeringsform. (Habermas, s. 42)

Vi må dvele en stund ved dette utdraget. Habermas forteller her om hvordan menneskets historie alltid er blitt preget av mekanisk utvikling og teknologisk innovasjon. I de tradisjonelle samfunn nøt det kulturelle rammeverket riktignok såpass sterk definisjonsmakt at de mekaniske produktivkreftene var underlagt herredømmet. Det som derimot skjer når produktivkreftene når et visst nivå av effektivitet og kapasitet er at det blir en maktkamp innad hierarkiet. Som Habermas skriver baserer de tradisjonelle samfunnene seg på kulturelle verdensbilder, forståelsesformer og metafysiske sisteinstanser (Kongen er konge fordi hans far var konge). Produktivtetskreftene kan derimot henvise til en langt mer tydelig indikator på eget potensial, som er sin egen kontinuerlige utvidelse og effektivisering. Tradisjonelle herredømmers legitimeringsformer vil alltid kollapse når de blir kontrastert med modernitetens produksjonskapasitet. Mens de tradisjonelle samfunnene av natur gnisset imot hverandre – deres dypt religiøse samfunnsstrukturer gjorde motstand mot andre samfunn som trodde på andre guder enn dem selv, og gjennomsyret som de var av dypt særegne og familiære forståelsesformer, ritualer, traderinger og verdensbilder, må andre kulturer med helhetlig andre levemåter ha fremstått som enorme og urovekkende kontraster til dem selv. Tradisjonen blir samlende innenfor et avgrenset, geografisk område gjennom å skape kollektivistisk tilhørighet, men blir splittende med en gang andre menneskegrupper kommer inn i bildet. Derfor forble de tradisjonellistiske samfunnene avgrensede med merkantilistisk økonomi, sett bort ifra militær utvidelse som ofte resulterte i svulstige, forvokste keiserdømmer som brøt sammen etter noen mannsaldere – som regel på grunn av noen manglende fellesnevner på tvers av riket annet enn en felles frykt for en felles hersker og militær terror.

Moderniteten blir dens rake motsetning, der den i stor grad består av *fellesnevner*, det vil si abstrakte konsepter som baserer seg på teknologi hvor individet derfor ikke behøver noen form for spesifikt kulturelt tankesett for å forstå og anvende. Eksempler på dette er for eksempel det synkroniserte

Sølvmedalje NM hifi 2022. Sigve Wiedswang, Stavanger katedralskole

klokken, som tilbydde menneskeheten en mekanisk tid på tvers av alle kulturer – et sekund varer like lenge i Kyoto som på Galapagos. Dette blir en fellesnevner, og en *ekstremt* effektiv en som gjør mennesket i stand til å bli eksepsjonelt mer effektive på å anvende tiden sin på «produktive» affærer i en planlagt og strukturert rekkefølge. En annen fellesnevner blir tilbudet om mer tid: når moderniteten tilbyr tradisjonelle samfunn togskiner, veisystemer og telegraflinjer, vil nesten alle mennesker akseptere innvendningene teknologien vil gjøre på livet deres. Uansett hvor et individ befinner seg på sted og tid i historien, vil det som regel velge det raskeste alternativet hvis det står overfor to prosesser om de gir identisk resultat. Her kommer det tydeligere fram hvorfor Habermas legger vekt på at modernitet ikke kan reduseres til teknologisk innovasjon – teknologi er like gammelt som menneskeheten. Modernitetens terskel er overskredet når «Politisk herredømme fra nå av kan legitimeres «nedenfra» istedenfor «ovenfra» (gjennom påberopelse av kulturell overlevering).» (Habermas, s. 42)

Gjennom denne fraseringen ser vi hvordan produktiviteten befinner seg i en posisjon der den vil kontinuerlig vil bli henvist og referert til av det rådende systemet og politiske herredømmet som legitimeringsgrunnlag for seg selv og sitt fortsatte rådvelde. For eksempel vil Partiet Høyre kunne si i en partilederdebat at under deres periode har arbeidsledighet gått ned gjennom byggingen av to nye oljefelt og tre nye fabrikker, og BnP og kjøpekraft har gått opp. De vil definitivt *ikke* si at de har oppfylt gudenes velvilje og eksilert demoniske, mørke krefter fra landet gjennom ritualer og ofring.

Vi ser derfor at moderniteten evner på bedre vis enn de tradisjonelle samfunnenes kulturelle rammer å innordne andre samfunn under seg. Og det stemmer at moderniteten har bredd seg utover menneskehetens kollektive sivilisasjon som vann på bordet når man velter et glass. Men, det er visse ting tradisjonen tilbydde store mengder som ikke er å finne blant modernitetens teknologiske rasjonalitetsbuffet. Tradisjonen tilbydde, slik som Habermas nevnte verdifulle momenter om liv og død,

lykke og ulykkelighet, mening og meningsløshet, håp og fortapelse. Samfunnet legitimerte seg på fortellinger og eventyr om heltedåder, heroisme, godhet og selvoppnåelse. Videre, som jeg tidligere nevnte, befant man seg selv klart og tydelig integrert inn i et klart og tydelig verdensbilde, også med en konsis forståelse av hvor man selv befant seg i det. De store størrelsene, som makt, var lokalisert innenfor enkeltpersoner og store institusjoner som en kunne lære seg å forholde seg til.

Men som vi så i utdraget overfor er moderniteten preget av en rasjonalitet som baserer seg på mål og middel, instrumentelle fremgangsprosesser og strategiske foregangsmetoder. Mennesket blir et handlende subjekt som alltid må plassere en hensikt forut for sine handlinger. Videre blir moderniteten tilsynelatende umulig å stanse, uansett hvordan den skulle ende opp med å utvikle seg. Som nevnt tidligere tilbyr moderniteten eksponentiell vekst og permanent effektivisering gjennom å kontinuerlig forbedre sin egen produktivitet – mindre tid og penger på å produsere samme antall varer, og som regel gjennom økt produksjon og varer med flere tilbud og økt anvendelsesbruk enn tidligere produkter av samme sort. Dette prosjektet om forbedring og raffinering resonnerer med den menneskelige naturen, der alt liv ønsker å bre seg utover og vedvare. Mose vil spre seg utover steinflaten den gror på, og en eik vil ønske å fortsette å vokse så lenge som mulig. Det er veldig vanskelig å se for seg noe form for politisk system, eller noe form for system i det hele tatt, som ville klart å være en verdig motstander til modernitetens rådende systemvelde, som gjennomtrenger hele verden gjennom sine «målrasjonelle sub- systemer». Allikevel har moderniteten bragt med seg seriøse problemstillinger for menneskene som lever i den, og som vi nevnte tidligere, er et av dem arbeidsproblematikken. Nå som vi har fått en grundig forståelse av hvordan moderniteten spiller inn under modernitetens triumf over det tradisjonelle samfunnet, returnerer vi til dette poenget.

Arbeidsideologien

Moderniteten har, til en viss grad, brutt ned de tradisjonelle og kulturelle forståelsesformene tidligere brukt til samfunnets stabile verdensbilde. Produktiviteten er, til tross for å være rasjonelle

Sølvmedalje NM hifi 2022. Sigve Wiedswang, Stavanger katedralskole

legitimeringsgrunnlaget for det moderne inntoget, en alt for abstrakt størrelse til at det er noe vi som enkeltmennesker kan forholde oss til i våre vanlige, individuelle liv – men vi gjør det likevel. Resultatet av dette blir det at en av det moderne samfunnets rådende ideologier, er ideologien om arbeidsmoral. Ideen og viktigheten til å være sysselsatt og å være i arbeid, er viktigere enn å tjene til livets opphold. Dette er grunnen til at mange foretrekker lavtlønnet arbeid ovenfor velferdsstøtte. Men denne tankegangen begynner å bli vanskeligere og vanskeligere å opprettholde. Siden moderniteten kontinuerlig må rettferdiggjøre seg selv gjennom eksponentiell vekst og effektivisering, betyr det at det tar mindre og mindre tid å produsere samme antall varer. Paradoksalt nok, skriver Remi Nilsen i sin artikkel «Bakenfor arbeidslinjen», «trengs stadig færre folk til å produsere stadig færre varer, men ideologien om arbeidet som menneskelig mål og mening blir stadig mer dominerende.» (Nilsen) Siden produktiviteten, som vi tidligere så, iherdig har jobbet i bakgrunnen det siste århundret med å foredle og bearbeide seg selv, slik at ledende samfunnsmakter kan referere til dens stadig voksende produksjonskapasitet, sitter den gjennomsnittlige arbeideren igjen med mer av alt etter en vanlig arbeidsdag – mer varer, mer kunder, mer forbruk, mer personlig fritid ... men bare mindre arbeid.

Remi Nilsen påpeker også et viktig moment, der Marx tidligere har påpekt dette. Der produksjonsmaskineri kan gjøre at en skjorte, som tidligere var verdt en time med arbeid, nå devaloriseres til å være verdt seks minutter. Skjortemakeren kan allikevel selge dem for det samme, og derfor sitte igjen med mer penger, mer skjorter, flere kunder og en kortere arbeidsdag. Alt har økt unntatt arbeidstiden, som er blitt redusert. Dette er den progresjonen den industrielle kapitalismen har tatt, som følge av produktivitetens konstante teknologiske utvikling. Menneskelig arbeid er til en viss grad blitt overflødig, og fortsetter å bli det. Det er derfor vi nå ser arbeidsideologiens klare grep på samfunnet.

Arbeidets overflødighet er noe store deler av samfunnet nekter å innse, og det oppstår som følge diverse jobber som egentlig ikke har noe klart produkt å tilby. Blant annet, skriver filosof André Gorz, må nye aktivitetsområder utvides fra markedet til å erstatte de arbeidsplassene som har forsvunnet grunnen industriens og produktivitetens effektivisering – blant annet gjennom å forsøke å få folk til å betale for aktiviteter man tidligere har utført selv, gjennom service, tertiærnæring og tjenester. (Gorz, 1990). Remi Nilsen foreslår borgerlønn som et mulig steg på veien mot et samfunn frigjort fra den dominerende arbeidsideologien.

Men hvordan kan vi forstå arbeidsideologien utfra det vi har sett om det tradisjonelle samfunnets overgang til det moderne? Det er nok av eksempler å ta av. Blant annet, om vi bare skal trekke frem en enkelt teknologisk oppfinnelse, har klokken og dens mekaniske tid innstilt generasjoner av mennesker til å anse tid som en ressurs som må brukes på effektivt vis. Mona Cholet skriver: «Vår tidsoppfatning er smidd av den kapitalistiske etikken med sekulariserte protestantiske røtter: Tiden er en abstrakt ressurs som det gjelder å profittere på så intensivt som mulig» (Cholet). Alt annet blir latskap og apati. Her blir Bo Burnhams sang «Welcome to the internet» utrolig slående: *Apathy is a tragedy and boredom is a crime / Could I interest you in everything all of the time?* Tiden må brukes, og den mest effektive måten å bruke tid på er å materialisere den gjennom arbeid – hvis man jobber i en uke på å bygge et uthus, har man skapt uthuset med tiden det tok å lage det. Med den mekaniske tiden, som går på tvers av alle kulturer, blir dette insentivet om å bruke sin egen tid effektivt skjerpet og tilsynelatende uovervinnelig. Man får dårlig samvittighet å «sitte på sofaen og se på tv og spise potetgull» fordi når man er ferdig, sitter man ikke igjen med noe å vise for tiden brukt, annet enn at det nå er fire timer til du skal legge deg, og ikke lenger fem og en halv. Det skal ikke nektes for at det er en beundringsverdig menneskelig drivkraft at man ønsker å anvende tiden sin godt – vi lever korte liv mens verden tilbyr så mange ting å gjøre. Men den mekaniske tiden med sekunder og klokker og timer, kan ofte ende opp med å gjøre oss til slaver av rutiner og systemer som blir vanskelige å bryte seg ut av. Dette står i stor kontrast med en anekdote jeg hørte om noen øyboere på Madagaskar, som sto opp for dagen når det var såpass lyst at de kunne se blodårene i håndflaten sin. Det var deres vekkerklokke.

Sølvmedalje NM hifi 2022. Sigve Wiedswang, Stavanger katedralskole

Men klokken er bare en enkelt oppfinnelse. Hovedgrunnen til at arbeidsideologien har vært i stand til å slå rot i den moderne verden, er fordi at det bare er en utbredelse av en tidligere ideologi – rasjonaliteten. Her er mennesket det handlende subjektet som må innordne seg strategier for å nå ett eller annet mål, samme hva. Selve den instrumentelle framgangsmåten til målet langt viktigere enn målet selv, og en ender opp med en sirkelkomposisjon av effektivisering, slik som produktiviteten som kontinuerlig ekspanderer og forbedrer seg selv – nå så raskt at menneskene med deres arbeidskraft ikke lenger makter å holde følge. Produktiviteten, igangsatt av menneskene, har beveget seg hinsides vår kontroll og lar seg ikke lenger innordnes. Men det betyr ikke at rasjonalitetsideologien man fortsatt finner så utbredt i samfunnet har forsvunnet. Gjennomsnittsmennesket higer fortsatt sterkt etter å beskjeftige seg selv med arbeid – å kontinuerlig *gjøre* noe. Siden rasjonaliteten tillegger hvert menneske rollen som handlende, strategisk og målrettet subjekt, gir det også følelsen av at en har et individuelt ansvar for å ta vare på seg selv og livnære seg. Dette ville blitt en vanskelig pille å svelge for mange, om Remi Nilsens forslag om borgerlønn skulle settes ut i verden.

Det er mulig at kulturrelativisme ville kunne hatt en form for praktisk anvendelsesbruk her. For oss virker det selvfølgelig at det finnes slike ting som å sløse bort tid og å bruke det produktivt – spesielt siden moderniteten har gjennomtrengt alle samfunn, og det derfor ikke er noen særlig motpart å sammenligne seg med. Det virker også naturlig når man bruker tid produktivt, vil det som regel si å arbeide, hva enn hensikten skulle være (penger, suksess, lykke, makt). Men ved å hele tiden sette oss selv i et historisk perspektiv – nåtidens origo plassert på krysningpunktet mellom årtusener med fortid og årtusener med fremtid, vil kanskje vår egen relative ubetydelighet fremstå for oss. Vi skal dø, vi skal bli glemte, og absolutt alle forståelsesformer og tankeganger vi anser som selvfølgelig skal forsvinne med oss. Holder en dette historiske perspektivet i hodet for lenge, vil det raskt bli direkte uutholdelig, slik

som å holde fingeren på en varm plate. Men er man en smule strategisk med det, vil det gi oss en innsikt om at det kanskje ikke er nødvendig å tviholde på ideen om at arbeid og sysselsetting er livets mening, når det ikke lenger samsvarer med det industrielle produktivitetssamfunnet vi tross alt lever i. Da kan kanskje vi også sove til vi ser blodårene i hånden, selv om våre samtidige da vil kalle oss syvsovere.

Kilder:

Gorz, André. 1990: Baklengs, *Le Monde*

Cholet, Mona. 2013: Taus kamp om tiden, *Le Monde* Remi Nilsen. 2013: Bakenfor arbeidslinjen, *Le Monde*

Habermas, Jürgen. 1965, Vitenskap som ideologi. Gyldendal Studiefakler (oversatt av Thomas Krogh og Helge Vold)